

Гриценко Я. В.

РОЛЬ МЕТАФОРИ (*AL-'ISTI'ĀRA*) В АРАБСЬКИХ ПАРЕМІЯХ

Арабська *'ilm al-bayān* “Наука про ясність мовлення” або “Наука про тропи” була заснована відомим арабським філологом Абд аль-Кагіром аль-Джурджані (помер 1078 р.) ще у XI столітті. Запропоновані Джурджані категорії, класифікації тропів та наведені приклади не змінювалися з того часу та досі використовуються в арабській стилістиці.

У своєму дослідженні *'Asrār al-balāga* “Таємниці красномовства” особливу увагу аль-Джурджані приділив стилістичним фігурам та тропам арабської мови. Уся робота пізніших дослідників, які займалися розробкою теорії аль-Джурджані, зводилась до копіювання результатів його праці. Варто згадати ас-Саккакі¹, який підсумував та зафіксував викладені раніше думки аль-Джурджані та встановив чіткі правила, які регулюють вживання образних виразів у межах арабської риторики.

Згідно з дослідженням Джурджані, усі тропи поділяються на дві основні категорії: *al-luġawīyyu* “фігури мови” (лат. *figurae verborum*) та *al-'aqlīyyu* “фігури думки” (лат. *figurae sententiarum*), або такі, що спираються на розум. Окремим випадком є *al-kināya*. Фігури мови у свою чергу поділяються на такі, що утворені за принципом подібності (*at-tašbīh* порівняння, *'isti'āra* метафора, *at-tamṭīl* уособлене порівняння) та – за принципом суміжності (*al-majāz al-mursal* метонімія). Джурджані в деталях описав усі типи образних висловів, їхні індивідуальні заслуги і переваги, а також роль, яку кожен із них відіграє в риториці. Проте найбільше уваги він приділив саме метафорі за її “красу, багатство та всюдиусущість” [Lakoff 1992, 40–41].

За визначенням Джурджані, *al-'isti'āra* це “перенесення назви від первинного до чогось іншого з метою гіперболічного порівняння” [Al-Jurjānī 1953, 346].

¹ Yūsuf Bin 'Abī Bakr Bin Muḥammad Bin 'Alī as-Sakkākī 'Abū Ya'qūb Sirāj ad-Dīn (1160–1229 pp.) – в молоді роки був вмілим різьбярем по металу (за що, власне, і отримав своє нісба “*as-sakkākī*”). Прославився як знавець риторики, написав твір *miftāḥ al-'ulūm*, який згодом коментувався різними авторами.

Отже *al-'isti'āra* – це іносказання, в якому слово використовується у переносному значенні з метою порівняння. Слово *al-'isti'āra* – це масдар дієслова *'ista'āra* “позичати”. Цей термін отримав таку назву через те, що мовець ніби “позичає” інше слово для позначення того, що він порівнює. Метафора базується на порівнянні (*at-tašbīh*), проте відрізняється від нього тим, що в ній відсутня одна зі сторін порівняння (*tarafu t-tašbīh*), і тому становить самостійну стилістичну фігуру. Порівняймо:

Bayna 'aynay farasī gurraṭun kaz-zuhara

“Між очима мого коня біла пляма, наче Венера” (порівняння); та

Bayna 'aynay farasī z-zuhara

“Між очима мого коня – Венера” (метафора).

У другому реченні не згадується одна зі сторін порівняння, а саме – те, що порівнюється (*mušabbah*). Не згадується також і компаративна зв'язка (*'adātu t-tašbīh*), яка є одною з основних складових порівняння – тому порівняння перетворилось на метафору. Залежно від того, яка зі сторін порівняння усікається, метафора поділяється на “явно виражену” (*at-tašrīhiyya*) та “приховану” (*al-makniyya*).

1) Явно виражена (експліцитна) метафора – це метафора, утворена від порівняння шляхом усікання суб'єкта порівняння (*mušabbah*) та заміни його об'єктом порівняння (*mušabbah bihi*). Наприклад:

Lam 'ara kalban 'akḏaba minka

“Не зустрівач собаку брехливішу за тебе”; або

Likulli qawmin kalbun falā takun kalba 'aṣḥābika

“У кожному колективі є своя собака, не будь нею для своїх товаришів!”.

На прикладі цих прислів'їв під словами “собака” мається на увазі нечесна, підступна людина. Проте прямо вона не згадується, а замінюється тим, з чим її порівнюють. А називається цей вид метафори так тому, що в ньому явно виражено те, з чим порівнюють.

2) Прихована (імпліцитна) метафора – це метафора, утворена від порівняння шляхом усікання об'єкта порівняння (*mušabbah bihi*). І хоч сам об'єкт порівняння відсутній, в реченні обов'язково

згадується якась його ознака або властивість. Як приклад наведемо вислів іракського диктатора аль-Хаджажа², намісника омейядського халіфа Абд аль-Маліка (прав. 685–705 pp.):

'Innī la' arā ru' ūsan qad 'ayna 'at wa ḥāna qitāfuhā
 “По правді, бачу: голови вже поспіли, і час їх зривати”.

У цьому реченні голови людей порівнюються із плодами, однак саме слово не згадується, але згадуються слова “поспіли” та “зривати”, що вказують на ознаку плодів. Таким чином *mušabbah bihi* виражений не прямо, а через характерні для нього ознаки, звідси і назва цього виду метафори.

Такі арабські вчені, як Саккакі та Тафтазані³ (1322–1389 pp.) розглядали цей вид метафори в якості різновиду імпліцитного порівняння. У цьому типі метафори важливу роль відіграє “логіко-семантична основа речення”, його “організація” [Телия 1977, 220]. Непряме порівняння, що лежить в основі такої метафори, часто вимагає перерозподілу актантів та трансформацій, на кшталт “він журиться – його журба – журба охопила його” [Апресян 1974, 320–321].

Якщо метафора виражена іменником, який не є похідним від дієслова (*'ism jāmid*), вона називається основною (*al-'ašliya*). Наприклад, у прислів'ї:

Ra'ā l-kawkaba zuhran “Побачив зірку опівдні”.

Тобто день став настільки похмурий, що можна розгледіти зірки на небі. Так говорять, коли справи погіршуються. У цьому реченні це основна метафора тому, що слово “*kawkab*”, яким вона виражена, не утворено від дієслова.

Якщо ж метафора виражена дієсловом (*fi'al*) або похідним (*muštaq*) від нього словом (дієприкметник активного та пасивного стану, обставина місця, назви знарядь тощо), – вона називається похідною (*at-taba'iyu*). Наприклад:

Rubba ḥarb šabbat min lafza “Війна може спалахнути від єдиного слова”.

² Al-ḥajjāj 'Ibn Yūsuf' (661–714 pp.) – полководець, омейядський губернатор у Хіджазі (692–694 pp.) та в Іраку (694–714 pp.).

³ Імам Sa'ad ad-Dīn at-Taftāzānī (1322–1390 pp.) – арабо-мусульман. філософ, автор численних праць з ісламського права, теології, метафізики та інших предметів.

У цьому прислів'ї метафорою є слово *šabbat* “спалахнути”, яке замінює слово “починатися”, і ця метафора вважається похідною, оскільки виражена дієсловом.

Залежно від того, до якого значення метафори: основного чи переносного – належать її ознаки, розрізняють такі види метафори:

1) Посилена метафора (*al-āisti 'āra al-muraššaha*) – коли разом із переносним значенням метафори згадується якась ознака об'єкта порівняння. Наприклад:

Daḥala fuḍūliyyu n-nāra, faqāla: al-ḥatabu raṭṭun

«Допитливий потрапив у вогнище і сказав: “Сирі дрова!”».

Мова йде про людину, яка потрапила у скрутну ситуацію, але не усвідомлює усю серйозність обставин. У цьому разі основне значення (*al-musta 'āru minhu*) метафори – “вогнище”, а переносне (*al-musta 'āru lahu*) – “небезпека”. Таким чином вогнище – це суб'єкт, а небезпека – об'єкт порівняння. Але поряд з тим, з чим порівнюють вогнище, тут згадується і одна з його ознак – “сирі дрова”.

2) Обмежена метафора (*al-'isti 'āra al-mujarrada*) – є прямою протилежністю посиленої метафори та виникає, якщо разом із переносним значенням у метафорі згадується ознака суб'єкта порівняння. Наведемо приклад:

Ra'aytu 'asadan yaḥmilu sayfan “Я бачив лева, що ніс меч”.

Одразу стає зрозуміло, що з левом порівнюється людина, оскільки у реченні згадується ознака того, кого порівнюють (ніс меч). У подібному випадку наявність однієї з ознак суб'єкта порівняння позбавляє метафору сили, обмежує її.

3) Вільна метафора (*al-'isti 'āra al-muṭlaqa*) – тип метафори, в якій відсутні ознаки як основного, так і переносного значення слова. Це не посилює метафору, але і не обмежує її. Наприклад:

Ra'aytu baḥran “Я бачив море”.

У цьому реченні слово “море” – це метафора, що символізує щедрю людину, а метафора вважається вільною, оскільки ознаки людини або моря, тобто основного та переносного значення – відсутні.

До вільної метафори також належать випадки, коли в реченні в однакової кількості згадуються ознаки як основного, так і пере-

носного значення. У такому випадку ознаки обох значень ніби нейтралізують одна одну, і тому метафора не може бути ні посиленою, ні обмеженою. Наприклад:

Ra 'aytu bahran fayyādan yusā 'idu l-fuqarā 'a

“Я бачив рясне море, що допомагало бідним”; або

Kallamatnī šamsun mušriqatun dātu fustānin 'abyaḍa

“Зі мною розмовляло яскраве сонце в білій сукні”.

Al-'isti'āra включає найрізноманітніші види одиниць, починаючи з тих, у яких семантичний зсув спостерігається в одному компоненті до повністю переосмислених одиниць.

а) Найпростіший випадок дієслівної перифрази, коли іменнику приписується не “своє” дієслово, а таке, що належить відсутньому, прямо не вираженому предмету порівняння, наприклад:

Wahana l-'azmu minnī wašta 'ala r-ra 'šu šayban

“Ослабили мої кістки і голова запалала сивиною” [Ibn al-Mu'tazz 1935, 3].

У цьому випадку посивіння порівнюється з поширенням вогню – передається ідея інцептивності та незворотності дії.

б) Те, що порівнюється, може поєднуватись не з “чужим” дієсловом, а з “чужим” іменником, тобто предмету порівняння може приписуватись не дія, характерна тому, з чим порівнюють, а його атрибут. Такий художній прийом досить поширений, особливо в поезії та в ораторському мистецтві. Наприклад, бейти з вірша Абу Зу'айба аль-Гузали⁴: “Якщо доля свої випустить кігті. Не допоможе жоден амулет” [Al-'āmidī 1972, 268]. Часто подібні приклади зустрічаються і в пареміологічних одиницях арабської мови:

Sahmu l-ḥaqqi marīšun yašukku ḡaraḍa l-ḥujja

“Стріла істини пронизлива. [Вона легко] вражає ціль аргументу”; або

Kṭara mašāri 'i l-'uqūli taḥta burūqi l-maṭāmi 'i

“Більшість битв розуму супроводжуються блискавками пристрастей”.

⁴ ‘Abū Ḍu'ayb al-Huḍalī (пом. 648 р.) – поет *muḥaḍram* (тобто двох епох: кінця епохи Джагілії та початку епохи Ісламу).

Серед сталих перифраз слід відмітити *yādu d-dahr* “рука долі” [Aṭ-ṭa‘ālibī 1952, 585; Баранов 1976, 264] та *nājidun (nawājidu)* “кутні зуби”, або “зуби мудрості”, які дуже часто можна зустріти в поетичних творах, наприклад у Саалібі⁵:

Lammā ra ‘ā š-širra qad ‘abdā nawājiduhu
“Показало зло свої кутні зуби”.

в) Наступний випадок полягає в тому, що іменнику приписується і дія того, з чим порівнюють, і його атрибут:

Fasakaba ‘alayhi ḥumuwwa ḡaḡabihi wa šiddata l-ḥarb
“Та пролив [Господь] на них запал гніву свого та люту війну”.

Порівняно з попередніми прикладами, порівняння тут відбувається у декількох напрямках: а) “гнів” – щось рідке; б) “гнів” – те, чим можна завдати удару; “запал” – інструментальний актант [Телия 1977, 208]. За моделлю, яка характерна для означеного типу метафори V + іафа (N+N), у якості прикладу можна навести таке прислів’я:

Suqū bika ‘ši ḡalāqi “Їх почастували із келиха смерті”.

Із наведених прикладів видно, що *‘isti‘āra* нерідко виникає тоді, коли мова, створивши спочатку такі абстрактні слова, як “доля”, “гнів”, потім намагається повернутись до конкретності як до чогось більш переконливого, наочного, достовірного. Для цього абстрактні поняття порівнюють із конкретними, які в свою чергу наділяють їх своїми атрибутами.

г) Приклад, в якому переосмислюється ціле словосполучення:

‘Innī l’ākulu r-ra ‘sa wa ‘anā ‘a ‘lamu mā fṡhi
“Я ім голову та знаю, що в ній”.

У цьому прикладі метафора представлена словосполученням “ім голову”, у значенні “розумію, з чим маю справу”. Подібний вираз із схожим значенням існує і в українській мові: коли людина дуже добре на чомусь розуміється – про неї кажуть: “Він на цьому собаку з’їв”.

⁵ ‘Abd al-Malik ‘Ibn Muḡammad ‘Ibn ‘Ismā‘īl, більш відомий як ‘Abū Manṡūr aṭ-Ṭa‘ālibī an-Nīsābūrī (961–1038 pp.), – араб. вчений-філолог. Автор творів із лексикології та стилістики. Найвідомішими працями є антологія творів араб. авторів *Kitāb Yaṡīmatu -d-dahr* та лексикографічне дослідження *Kitāb Fiḡh al-luḡa*.

Цікавими випадками можуть бути приклади, в яких метафора поєднується з іншими тропами. Наприклад, фразеологізм *'indī yaddun bayḍā* – “він має заслуги переді мною” (букв. “у мене його біла рука”). Слово *yaddun* “рука” у якості *al-majāz al-mursal* має значення *an-ni'ma* “милість, заслуга” і поза даного словосполучення, а слово *al-bayḍā* – “біла”, що символізує щось добре, посилює позитивні властивості іменного компонента. Як наслідок метонімічний компонент поєднується з метафоричним компонентом-символом. Подібним чином метонімічний та метафоричний компоненти поєднуються у вигляді *ṭawīlu l-yad* “могутній, дуже сильний” (букв. “довгий рукою”).

Також до цього типу можна віднести словосполучення метонімічного характеру *fī raḥmati llāhi* “в милості Аллага”, тобто в раю, – випадок “називання чогось чимось, що знаходиться в ньому” [At-Taftāzānī 1889, 326].

д) Приклади метафори, в основі якої лежить порівняння не елементів ситуацій, а ситуацій у цілому:

Sabu' fī qafaṣ “Хижак у клітці”.

Так говорять про негідника, який відбуває покарання у в'язниці; або

Ṣariq bir-rīq “Поперхнувся слиною”.

Тобто зазнав шкоди від чогось близького і корисного. З цього приводу аль-Аскарі висловив думку, що використання конкретного образу більш зрозуміле, ніж використання відповідного абстрактного поняття. Він зазначав, що “метафора більш виразна, оскільки конкретне можна спостерігати, а абстрактне – ні” [Al-'Askarī 2008, 267].

Прикладів на розгорнену метафору досить багато. Проте варто зазначити, що загалом серед прикладів на *'isti'āra* більше словосполучень та речень, ніж серед прикладів на *al-majāz al-mursal* (троп метонімічного характеру). Очевидно, що це переважно пов'язано з характерною функцією метафори та з індикативною в основі функцією метонімії [Телия 1977, 211–212].

Незважаючи на відсутність помітних змін в *'ilmu l-bayān* “Науці про ясність мовлення” за останнє тисячоліття, можна стверджувати, що стилістичні фігури та тропи становили великий інтерес та досить ретельно вивчались середньовічними арабськими вченими.

Проведене дослідження свідчить, що одним із головних тропів у процесі утворення пареміологічних одиниць була і залишається метафора (*al-'isti 'āra*). Заслужують уваги приклади стійких виразів – фразеологічного та пареміологічного характеру, які згадувались ще в середньовічних джерелах та досі активно використовуються у мові.

Проте варто відзначити і помітні риси застою в розробці теорії з часів аль-Джурджані і той факт, що його дослідження вже не може повністю відображати загальну картину, оскільки не враховує сучасні мовні процеси. Причину такого застою пояснює арабське прислів'я *Ra 'yu -š-šayh hayru min mašhadi -l-ğulām* “Думка старого краще за уявлення підлітка”. Арабський світ досі приголомшений своїм славетним минулим та не сприймає всерйоз соціальні зміни, на відміну від Заходу, який постійно рухається та розвивається.

Зокрема, теорія тропів аль-Джурджані не охоплює такі типи, як концептуальна метафора та граматична метафора, що повинно викликати інтерес для подальшого дослідження особливостей метафоричного впливу, в тому числі і в царині пареміології.

ЛІТЕРАТУРА

Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва, 1974.

Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. Изд. 5. Москва, 1976.

Телия В. Н. Вторичная номинация и ее виды. В кн.: “Языковая номинация (виды наименований)”. Москва, 1977.

Lakoff, G. “The Contemporary Theory of Metaphor”, in Ortony, Andrew (ed.), *Metaphor and Thought* (2nd edition). Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Al-'Askarī, Abū Hilāl. Kitābu aṣ-ṣinā'atayn al-kitāba wašši'ar. Dār al-kitab 'ilmiyyat, 2008.

Al-'Āmidī, 'Abū l-Qāsim al-Ḥasan 'Ibn Bašār. Al-Muwāzana bayna šī'r 'Abī Tamām wal-Buḥtarī. Al-Qāhira, 1972.

Al-Jurjānī, 'Abdel Qāhir. 'Asrār al-balāga fī 'ilmi l-bayān. Al-Qāhira, 1953.

*Al-Maydānī 'Aḥmad Ibn Muḥammad Ibn 'Aḥmad Ibn 'Ibrāhīm an-Nīsābūrī. **Mujamma'u l-'amṭāl**, ч. 1–2, Bayrūt, 1972.*

*Ibn al-Mu'tazz, 'Abdulla. **Kitābu l-badī'i**. London, 1935.*

*Aṭ-Ṭa'ālibī 'Abū Maṣṣūr 'Abdu l-Malik. **Fiqh al-luḡa wasirru l-'arabiyya**. Al-Qāhira, 1952.*

*At-Taftāzānī, Sa'ad ad-Dīn Mas'ūd Ibn 'Umar. **Muḥtaṣar al-ma'ānī**. Kızıtaşı, Turkey 1889.*